

Szabó Tamás Péter

„Idegesít, mert borzalmasan hangzik.”**Gimnazisták a nem önvezérelt nyelvi hibajavításról**

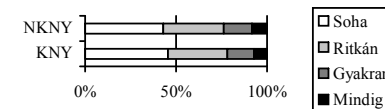
1. Nyelvi szocializáció és hibajavítás. Jelen dolgozat tárgya a nem önvezérelt nyelvi hibajavítás folyamatának a beszélők tudatában való leképeződése. A dolgozatban a **javítási folyamat** terminus jelöli a nem önvezérelt hibajavítás teljes menetét, a beszédpartner közbeavatkozásától (egy-egy nyelvi elem kifogásolásától) a saját nyelvhasználat tényleges kijavításáig, ezen túlmenően pedig a beszédviselkedés későbbi kontrolljáig, tehát addig a folyamatig, amikor a beszélő – az őt kijavító beszédpartner(ek) hatására – az újonnan interiorizált szabályt magán is számon kéri. (Természetesen a szabályalkalmazásnak való tudatos ellenállás is lehet az eredmény.) A **javítási élmény** terminus jelöli azokat a (gyakran koherens tudati képpé összeállt) emlékeket, amelyek a javítási folyamatokkal kapcsolatban élnek a beszélő tudatában. A javítási élmények jelzik, hogy a javítási folyamatban milyen szerepet tulajdonítanak maguknak a beszélők, és hogy fontosnak tartják-e ezt a folyamatot (úgy érzik-e, hogy az emberek nyelvhasználatát javításra szorít; tapasztalják-e, hogy lehet befolyásolni mások nyelvhasználatát; hogyan látják magukat a javító és hogyan a kijavított szerepében stb.). A javítási élmények vizsgálata elvezethet a beszélők interperszonális normarendszerének mélyebb megértéséhez is (kinek van joga kijavítani másokat, kitől fogadható el és kinél szankcionálandó a javítás aktusa). A dolgozatban ismertetett eredmények a nyelvművelő és nyelvi ismeretterjesztő tevékenység, valamint a nyelvhelyesség-oktatás módszertani fejlesztése terén alkalmazhatók.

2. A vizsgálat keretei és módszere. A vizsgálat – Szabó (2005: 61–6; 85–94) előfeltevései alapján – 2005 novemberében zajlott a pestszentlőrinci (Budapest, 18. kerület) Karinthy Frigyes Gimnáziumban. A kérdésekre 50 fő 11–12. évfolyamos, nem két tannyelvű képzésben részt vevő és 50 fő 12–13. évfolyamos, angol, illetve német két tannyelvű képzésben tanuló gimnazista válaszolt. A két csoportra azért volt szükség, hogy megvizsgálhatóvá váljon az idegen nyelv kiemelt használatának esetleges hatása a javítási folyamatra. Az volt a hipotézis, hogy a két csoport között az idegen nyelvi hatás megítélésével kapcsolatban lesz a legnagyobb különbség. A mintavétel nem volt reprezentatív, ezért a dolgozatban szereplő megállapítások mindig a Karinthy Gimnázium adott osztályaira vonatkoznak. A mintavétel sajátosságai miatt csak a képzés jellege szerint érdemes összevetni a két csoportot.

3. A kérdőív feladatai. A vizsgálat során használt, jelen dolgozat mellékletében is olvasható kérdőív öt feladatot tartalmazott. Az első kettő (101–111. illetve 201–211. sor) a javítási folyamat szereplőinek kapcsolatrendszerére vonatkozott: arra, hogy ki kit javít ki. A következő két feladat (300. és 400. számú sorok) a javítási folyamat során javított nyelvi elemekre kérdezett rá. A feladatszöveg szándékosan tartalmazza a *hibákat* kifejezést, hogy a válaszadó a számára legerősebben stigmatizált jelenségeket sorolja fel. Az 5. feladat (501–517. sor) olyan nyelvi (és kulturális) ingerekre kérdezett rá, amelyekkel a válaszadók mindennapi életük során gyakran találkozhatnak. Ezt a témakört jelen dolgozat nem elemzi.

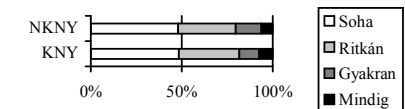
4. Mennyire jellemző a nem önvezérelt hibajavítás? A 101–111. sorokra 1100, a 201–211. sorokra szintén 1100, összesen tehát 2200 válasz érkezett be (az üres sorok is lényegesek és – itt és a továbbiakban – a „Hiányzó válaszok száma” sorban lettek feltüntetve). E válaszok összesítésével megtudható, mennyire jellemző a vizsgált gimnazistákra, hogy ők kijavítanak másokat, illetve hogy őket kijavítják. (A diagramokon található rövidítések feloldása: NKNY = nem két tannyelvű képzésben részt vevő diák; KNY = két tannyelvű képzésben részt vevő diák. A diagramok fölött mindig a kérdőív sor kódja és a feladatszöveg vonatkozó része olvasható.)

101–111 ő javít

Hiányzó válaszok száma: 68 / 64

201–211 őt javítják

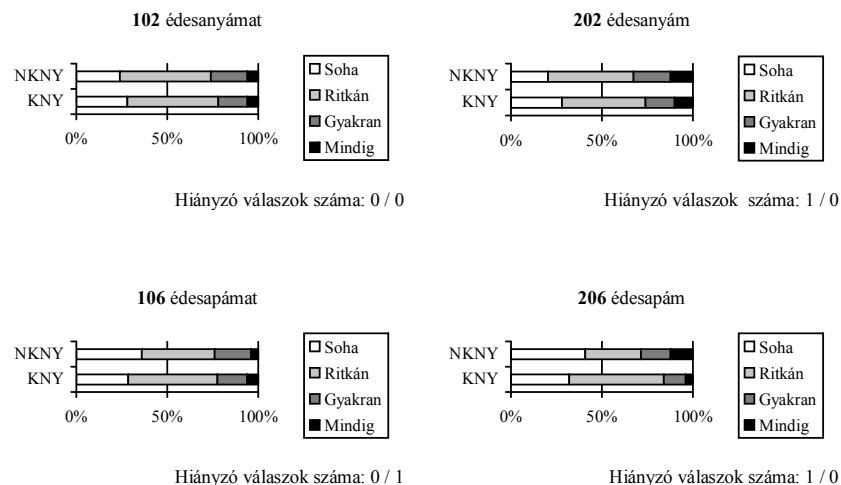

Hiányzó válaszok száma: 67 / 64

A diákok kb. fele úgy látja, hogy többé-kevésbé rendszeresen javítják nyelvhasználatát miatt és hogy ők is kb. ilyen arányban avatkoznak bele mások nyelvhasználatába. A két tannyelvű és a nem két tannyelvű diákok válaszai között nincs lényeges eltérés.

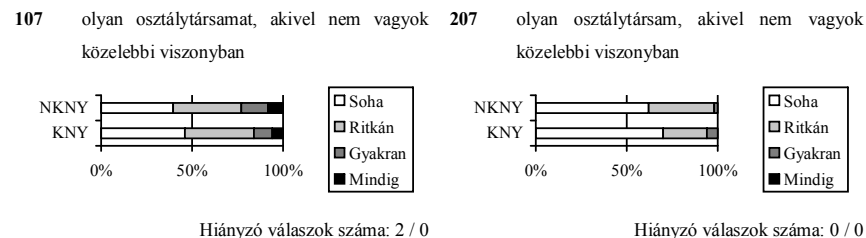
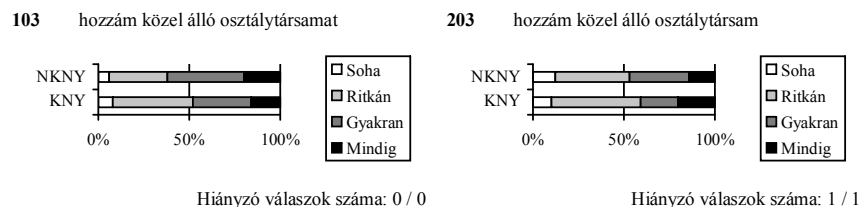
5. Adatelemzések a beszédhasználati szintér függvényében. Terjedelmi okokból csupán egy informális és egy formális közegre vonatkozó példát elemez a dolgozat.

5.1. Szülők

Nem tapasztalható, hogy a szülők jóval gyakrabban javítanák gyermekeiket, és ez természetes is, hiszen gimnazista korban nincsen már szükség a szülők állandó beavatkozására, a nyelvi viselkedésnek a (kis)gyermekkorban alkalmazott mértékű befolyásolására. A javítás a szülők és gyermekek nyelvi eszményének különbözőségéből következhet. Természetesen egyedi esetekkel is számolni kell: egy válaszadó azt írta széljegyzetében, hogy azért javítja gyakran édesanyját, mert az nem magyar anyanyelvű. A javítás teljes hiánya is feltűnő arányú. Több válaszadó írta a papír szélére, hogy édesapja, illetve édesanyja soha nem hibázik, azért nem kell javítani (anya: 3, apa: 2 alkalommal). Ezekben az esetekben a szülő modellszemélyi státusa igen erős.

5.2. Iskolai kortársak

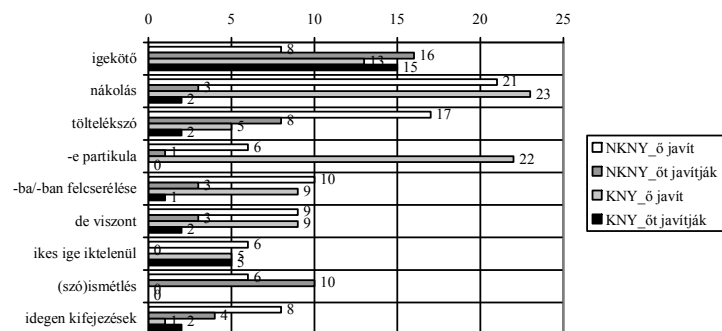

Az adatok azt mutatják, hogy a **kapcsolat szimmetrikus vagy aszimmetrikus szerveződése nagyban befolyásolja a javítási folyamat létrejöttének gyakoriságát**. Az egymással közeli viszonyban álló osztálytársak szimmetrikus viszonyban állnak, így nem meglepő, hogy egyenrangú félként, közel azonos mértékben javítják egymást. Egymás (nyelvi) viselkedéséről a kortársak – különösen az egymáshoz közel állók – folyamatosan kell hogy visszajelzéseket adjanak és kapjanak, mivel az egyén én-identitásának formálódása mindig közösségben megy végbe: „az »én-identitás« több a saját egyediség érzékelésénél, a »személyi identitás« tudatánál, mert magába foglalja azt a tudást is, amit másoknak róla szóló attitűdjé alapján alkotott az egyén önmagáról” (Somlai 1997: 142). Mivel 107 és 207 esetében a diákok egy zárt körben jelölték meg a jellemző viselkedéseket, azt lehetne várni, hogy a viszony közel szimmetrikus lesz (hiszen ha *A* és *B* osztálytársak és *A* kijavítja *B*-t, akkor ez *A*-nál megjelenik mint a másik kijavítása, *B*-nél pedig mint olyan élmény, amikor őt kijavították). Jellemző, hogy a kép nem ilyen, mert a gimnazisták az általuk kevésbé ismert és/vagy kedvelt osztály- és iskolatársakkal szemben a saját dominanciájukat hangsúlyozzák.

A javítandónak tartott nyelvi jelenségekkel kapcsolatban (bővebben l. a 6. pontban) a diákok egymásra gyakorolt hatása is kimutatható. Egy példa: a 204. számmal jelölt kérdőíven olvasható, hogy a válaszadót kijavították a *kintebb*, *bentebb* forma használata miatt, mivel beszédpartnere szerint a *kint*, *bent* fogadható csak el. A 205. kérdőíven a következő válasz szerepel: „*kintebb*, *bentebb* (lehet, hogy helyes, de engem zavar)”. Mivel a sorszámozás a kérdőívek begyűjtésének sorrendjét tükrözi, a válaszok két egymás mellett ülő (tehát feltehetően egymás társaságát kereső) gimnazistától származnak. Látszik, hogy vitatkoztak a kérdésen („lehet, hogy helyes, de”): egyikük csak azt jelezte, hogy kijavították, a másik pedig azt is, hogy (már) nem olyan biztos a jelenség elítélésében. A visszacsatolás tehát nemcsak a nyelvi viselkedés, hanem az azzal kapcsolatos attitűdök formálásában is szerepet játszik.

6. Mi miatt javítják „egymást” a gimnazisták? A gimnazisták nem minden esetben vették figyelembe a feladat utasításának azt a kitételét, hogy olyan nyelvi vétséget írjanak, amelyért ők javítják kortársaikat, illetve amelyet kortársaik szankcionálnak náluk. Sok esetben egyfajta előzetes elvárásnak akartak megfelelni, illetve vélhetőleg tanári és nem kortárstól származó korrekciót említettek. Az elvárásnak való megfelelés szándéka és a – tanórán kitöltendő kérdőív okozta – vizsgaszituáció tükröződik a következő, lexikális tudást demonstráló bejegyzésben is: „Széchenyi István (1791–1860) újítása, az *ön* (önözés) szóval; véleményem szerint udvariasabb formának hangzik, mint ha azt mondanám: *maga!* → Lenéző forma a véleményem szerint”. Emellett természetesen számolni kell azzal is, hogy egy-egy tanári értékítéleteket oly mértékben interiorizáltak, hogy ők is terjesztőiké váltak.

A diákok összesen 492 alkalommal említettek valamilyen nyelvi jelenséget hibásnak, javítandónak (ez fejenként átlagban majdnem 5 megjegyzést jelent!), ebből összesen 338-szor úgy, hogy ők javítják mások beszédében, 154-szer pedig úgy, hogy őket javítják miatta (az arány: 68,7% : 31,3%). (Az is figyelembe kell venni természetesen, hogy a diákok saját javító tevékenységére kérdező feladat megfogalmazása feltételes módú volt, míg az ellenkező folyamattal kapcsolatos nem.) A következő jelenségek kaptak 15-nél több említést (az említés gyakoriságának rendjében):

Az ábra jól szemlélteti, hogy vannak olyan stigmatizált jelenségek – pl. a nákolás és a *de viszont* kötőszóhalmaz –, amelyek esetében a két vizsgált csoport attitűdje hasonló arányokat tükröz, és olyanok – pl. az *-e* kérdő partikula nemsztenderd pozícióban való használata és a mondaton belüli elemismétlés –, amelyeknél nagy az eltérés. Az eltérések háttérében valószínűleg nem a különböző tanrend hatása, hanem a két osztály mint mikroközösség eltérő helyi normája áll. Ahol nagyok az egyezések, ott gyanítható, hogy

iskolán belüli csoporttól függetlenül nagy az adott elem (társadalmi) megbélyegzettsége. Ezt jelzi, hogy a diákok által említett kilenc legstigmatizáltabb változóból négy (*-ba/-ban*, *-ik*, *-nák/-nék*, *-e*) az MNSZV (a Magyar nemzeti szociolingvisztikai vizsgálat) kérdőíves feladatai által vizsgált kilenc nem helyesírási változó között is szerepelt (Kontra 2003a: 66–84).

A diagram azt is ábrázolja, hogy melyek azok a nyelvi elemek, amelyek annyira stigmatizáltak, hogy az adatközlők közül kevés vállalta, hogy valaha alkalmazta volna: nákolás, *de viszont* kötőszóhalmaz, inessivusi *-ba* és illativusi *-ban*, *-e* kérdő partikula nemsztenderd pozíciója. Más párokra összehasonlítva jól látható, hogy erősen stigmatizált jelenségekről van szó: pl. (mindkét csoportra vetítve) a nákolás ő javítja : őt javítják aránya 44 : 5 (89,8% : 10,2%), míg a jóval enyhébben elítélt kötőszóhalmaznál 22 : 10 (68,75% : 31,25%) – ez pontosan annak a fent közölt arálynak felel meg, hogy többen jelezték, hogy ők javítanak másokat, mint fordítva). Ellenkező esettel, a tanári elvárásoknak való megfelelés nehézségeivel is lehet találkozni, pl. az igekötő-használattal kapcsolatban: ilyenkor kevesebben jelzik, hogy ők javítanak másokat, mint hogy őket javítják (arány: 21 : 31).

Az idegen(szerű) kifejezések használatával kapcsolatban az volt a hipotézis, hogy ezzel kapcsolatban a legelterjedtebb a nem két tannyelvűek és a két tannyelvűek hozzáállása (a két tannyelvűek részéről nagyobb tolerancia volt tételezhető). Ez az elvárás nem igazolódott.

Érdemes azt is megemlíteni, hogy **milyen példákat írtak a diákok** az egyes hibatípusokra a legstigmatizáltabb jelenségek esetében. Az összesen 492 megjegyzéshez 275-ször csatlakozik nyelvi példa: a többi esetben a diákok nem írtak példát, csak megnevezték a hibatípust. Szembetűnő, hogy a példaanyag sok jelenségnél igen homogén: egy-egy csoporton belül rendre ugyanazok a példamondatok jelennek meg. A nyelvi példák közlését csak a legritkább esetekben követi magyarázat, kommentár. Az ok a tanári hibajavító tevékenység és a nyelvhelyesség-oktatás egy-egy példán gyakoroltató, kondicionáló jellegében kereshető: a diákok a tanárok, tekintélyes személyek gyakorlatát követik, amikor „bejártott” példákat említenek, magyarázat nélkül (bővebben: Szabó 2007: 177–8; 181–3). Az **igekötőkkel** kapcsolatban a *kiolvas*, *kihangsúlyoz*, *bepótol* példák ismétlődtek (a tanári hatást igazolja a fent ismertetett, szabályalkalmazási nehézséget tükröző összefüggés is: a diákok kivételesen nagyobb számban jelzik, hogy őket javították, mint fordítva). A **nákolás** esetében heterogénebb a példaanyag. Egy diák feltehetően előzetes elvárásnak akart megfelelni, amikor az *ennák* alakot írta be: tudta, hogy a *-nák* körül „valami gond van”, azonban egy olyan ígét választott, amelynél a hibáztatott jelenség – illeszkedés – nem megy végbe. Az **-e partikulával** kapcsolatban különösen erős az emocionális töltet: „borzalmasan hangzik” – írta egy válaszadó. Ez jelezheti, hogy az átrendeződőben lévő mondattani pozíció miatt

viszonylag nehéz észérvekkel bizonyítani, mi a helytelen a *nem-e* típusú szerkezetekben – azok „fülsértő” voltán kívül. A **de viszont** kötőszóhalmozással kapcsolatban sem hoztak fel a diákok nyelv(tan)i érveket: „nem helyes”, „egyszerűen megőrit[!]", „hibás, mert vagy *de*, vagy *viszont*”, „nem létező szószervezetek: pl. *de viszont*”. Az **ikes igék iktelen ragozását** említő 16. nyelvi példát is tartalmazó feladatlapból 12-n az *eszik, iszik* igék egyikének vagy e két igének az egyes szám első személyű, kijelentő mód jelen idejű alakja szerepelt. A válaszadók tehát egy-két lexémához kötötték e ragozást (mint ahogy a példák helyességét az MNSZV adatközlői: Kontra 2003b: 109). Ez a jelenség az egy-egy példával gyakoroltató nyelvhelyesség-oktatásnak és az ices rendszer bomlása, funkcióvesztése mellett is fennálló presztízskének lehet a következménye.

7. Összefoglalás. A család, az iskola és a kortárs csoport meghatározta nyelvi norma megsértését az adott csoportok modellszemélyei egyaránt szankcionálhatják. A javítás gyakoriságát, illetve a beszélőnek a javítási folyamatban kijelölt saját helyét és szerepét nagyban befolyásolja, hogy szimmetrikus vagy aszimmetrikus szerveződésű kapcsolatról van-e szó.

A tanári befolyás a kortárs csoporton belüli javítási tevékenységen is érezteti hatását. A javítandónak tartott nyelvi jelenségek döntő hányada a köznyelvi normával kapcsolatos, az ifjúsági nyelv szabályainak megsértése csak elvétve említődik, annak ellenére, hogy a feladatok a kortárs csoportban zajló nem önvezérelt hibajavításra kérdeztek. Ennek két, egymással összefüggő oka lehetséges: a sztenderdnek az informális beszédhelyzetekben is meghatározó presztízse és az adatfelvétel iskolai környezete. A nem két tannyelvű és a két tannyelvű diákoknak a javítási folyamatban betöltött szerepében nem található jelentős eltérés. Eltérések leginkább a megjelölt nyelvi jelenségekkel kapcsolatban vannak: ennek hátterében belső csoportnormák működése állhat (egyes, társadalmilag erősen stigmatizált változatok esetében azonban feltűnőek az egyezések).

A vizsgálatot több irányban lehetne fejleszteni. Egyrészt új módszereket kellene kifejleszteni a csoportnyelvi és a sztenderd norma egymásra hatásának vizsgálatára (hiszen feltehetően e téren is léteznek interferenciajelenségek), másrészt rá lehetne kérdezni a nyelvhelyességi természetű **önvezérelt** javításokra, mivel ezek révén az egyén a saját nyelvi viselkedését szankcionálja, s ezzel egyben – gyakran önkéntelenül – csoportpreferenciáját is kifejezésre juttatja.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Budapest, Osiris.
- Kontra Miklós 2003a. A vizsgálat keretei. In: Kontra 2003: 41–84.
- Kontra Miklós 2003b. Vizsgálati eredmények: a független változók hatásai a nyelvi változókra. In: Kontra 2003: 85–168.
- Somlai Péter 1997. *Szocializáció*. Budapest, Corvina.
- Szabó Tamás Péter 2005. *Fiatalok a nyelvművelésről*. Szakdolgozat. Budapest, ELTE BTK.
- Szabó Tamás Péter 2007. A beszélő metanyelvi tudásának megismerése az anyanyelvi nevelés és a nyelvművelő tevékenység tervezésében. In: Sinkovics Balázs (szerk.): *LingDok 6. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. 167–88.

Melléklet. A vizsgálat során alkalmazott kérdőív.

Nemed: férfi / nő Születési év: ..... Osztályod: .....

Lakóhelyed: község / város / Budapest

Édesapád legmagasabb iskolai végzettsége:

általános iskola / középiskolai érettségi / főiskolai vagy egyetemi diploma

Édesanyád legmagasabb iskolai végzettsége:

általános iskola / középiskolai érettségi / főiskolai vagy egyetemi diploma

Szeretném a segítségedet kérni egy dolgozatom megírásához. A következő kérdésekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy nem lehet rosszul válaszolni rájuk, mivel a véleményedre és a tapasztalataidra szeretnék rákérdezni, így természetesen nincsenek rossz vagy jó válaszok. A válaszadás önkéntes. Előre is köszönöm, hogy segítségemre vagy a kutatásomban!

Szabó Tamás Péter

Kérlek, gondold mindennapi beszédhelyzetekre! Előfordul-e, hogy beszélgetés közben megállítod beszélgetőpartneredet és szóvá teszed, hogy amit mondott, nyelviileg nem helyes vagy nem szép? Kérlek, jelöld bekarikázással, hogy az alább felsorolt személyeket ki szoktad-e ilyen módon javítani! A „soha” azt jelenti, hogy életedben még sosem javítottad ki az illetőt, a „mindig” pedig azt, hogy – lehetőség szerint – minden egyes hibáját szóvá teszed, kijavítod.

Ki szoktam javítani...	Soha	Ritkán	Gyakran	Mindig
101 nálam fiatalabb testvéremet (erre a kérdésre csak akkor válaszolj, ha van fiatalabb testvéred)	1	2	3	4
102 édesanyámat	1	2	3	4
103 hozzám közel álló osztálytársamat	1	2	3	4
104 tanáromat	1	2	3	4
105 Nálam idősebb testvéremet (erre a kérdésre csak akkor válaszolj, ha van idősebb testvéred)	1	2	3	4
106 édesapámat	1	2	3	4
107 olyan osztálytársamat, akivel nem vagyok közelebbi viszonyban	1	2	3	4
108 nagyanyámat	1	2	3	4
109 szomszédot	1	2	3	4
110 olyan, velem egykorú fiút vagy lányt, aki nem jár az osztályunkba	1	2	3	4
111 nagyapámat	1	2	3	4

Most arra gondold, hogy téged kik szoktak hasonlóképpen kijavítani! A választ bekarikázással jelöld! A „soha” azt jelenti, hogy életedben még sosem javított ki az illetőt, a „mindig” pedig azt, hogy – lehetőség szerint – minden egyes hibádat szóvá teszi, kijavít.

Ki szokott javítani...	Soha	Ritkán	Gyakran	Mindig
201 nálam fiatalabb testvérem (erre a kérdésre csak akkor válaszolj, ha van fiatalabb testvéred)	1	2	3	4
202 édesanyám	1	2	3	4
203 hozzám közel álló osztálytársam	1	2	3	4

204 tanárom	1	2	3	4
205 nálam idősebb testvérem (erre a kérdésre csak akkor válaszolj, ha van idősebb testvéred)	1	2	3	4
206 édesapám	1	2	3	4
207 olyan osztálytársam, akivel nem vagyok közelebbi viszonyban	1	2	3	4
208 nagyanyám	1	2	3	4
209 szomszéd	1	2	3	4
210 olyan, velem egykorú fiú vagy lány, aki nem jár az osztályunkba	1	2	3	4
211 nagyapám	1	2	3	4

Sorolj föl néhányat a téged legjobban zavaró nyelvi hibákból! Írd le a téged zavaró szót vagy szókapcsolatot, majd jelöld meg azt a részét, amelyiket hibásnak tartod! Olyan hibákra gondold, amiket biztosan kijavítanál vagy szóvá tennél, ha egy veled egykorú, közeli ismerőstől hallanád! .....

Most olyan szókapcsolatokat vagy szószerveket sorolj fel, amikért téged ki szoktak javítani! Írd le a szót vagy szókapcsolatot, majd jelöld meg azt a részét, amelyikért kijavítottad! Olyan hibákra gondold, amiket egykorú, közeli ismerőstől szokott kijavítani! .....

Jelöld be, milyen gyakran foglalkozol az alább felsorolt dolgokkal! Arra is kíváncsi vagyok, amit önszántadból, és azt is, amit barátaid, családtagjaid vagy tanáraid kérésére csinálsz! (Nem kell megjelölnöd, hogy mit kinek a kedvéért csinálsz.) A „soha” azt jelenti, hogy életedben még sosem csináltad az adott dolgot, a „mindig” pedig, hogy ha teheted, naponta csinálod.

Szoktam...	Soha	Ritkán	Gyakran	Mindig
501 videojátékkal játszani	1	2	3	4
502 kereskedelmi tévécsatormák műsorát nézni	1	2	3	4
503 nyelvművelő rádióműsorokat hallgatni	1	2	3	4
504 magyar nyelven író kortárs szerző szépirodalmi művét olvasni	1	2	3	4
505 az 1950-es éveknél korábban írt, magyar nyelven keletkezett művet olvasni	1	2	3	4
506 csetelni az interneten	1	2	3	4
507 kereskedelmi rádió műsorát hallgatni	1	2	3	4
508 nyelvművelő tévéműsort nézni	1	2	3	4
509 közszolgálati rádió műsorát hallgatni	1	2	3	4
510 nyelvhelyességről szóló cikket olvasni	1	2	3	4
511 közszolgálati tévécsatornák műsorát nézni	1	2	3	4
512 idegen nyelven olvasni	1	2	3	4
513 komolyzenei koncertre menni	1	2	3	4
514 idegen nyelven beszélgetni	1	2	3	4
515 könnyűzenei koncertre járni	1	2	3	4
516 könyvtárba menni	1	2	3	4
517 egy engem érdeklő témáról írott magyar nyelvű ismeretterjesztő művet olvasni	1	2	3	4

Köszönöm a segítségedet!